

HET VERDRIET VAN DE ANDER

Een antropologisch commentaar

Sjaak van der Geest

In 1971 woonde ik in een Ghanees dorp. Ik deed antropologisch onderzoek bij een grootfamilie, waar ik een kamer gehuurd had. In die tijd overleed een vrouw uit "mijn familie", 45 jaar oud en moeder van zeven kinderen. Ze was zeer gezien in het dorp en haar onverwachte dood schokte iedereen. Ze was nauwelijks ziek geweest. Ze was naar het ziekenhuis gegaan en stierf twee dagen later. Haar begrafenis was de eerste Ghanese begrafenis die ik van nabij meemaakte. Als antropoloog was ik een buitenstaander die de vreemde rituelen en gebaren registreerde, maar als gast van de familie was ik ook een betrokkene, iemand die misschien iets van de "keiharde smart" van haar dood kon meevoelen.

De anderen

Ik herinner mij dat zeer vroeg in de ochtend na haar dood vrouwen een geweeklaag aanhieven dat door het hele dorp te horen was: "Agya ee, Agya ee". Om kwart voor elf arriveerde luid toeterend een busje met het lijk. De doodskist had men op het dak geladen. Mensen stroomden toe en begonnen luidruchtig te huilen. Even later zag ik de oudste dochter wenend en klagend door het dorp zwerven, gevolgd door vriendinnen en leeftijdgenotes. Het lichaam werd opgebaard op een versierd bed, op het erf van de grootmoeder. Van alle kanten werden kalebassen met palmwijn aangevoerd.

Omstreeks twee uur zag ik een oploop van mensen. In het midden bevond zich een meisje van ongeveer 16 jaar dat bezeten was door de geest van de gestorvene. Ze schudde en trilde en stootte onverstaanbare klanken uit. De menigte bracht het meisje naar het huis van het familiehoofd. Daar begon zij opnieuw klanken uit te stoten die door een andere vrouw vertaald werden. Volgens die vertaling gaf de geest van de overledene allerlei instructies wat er met haar kinderen en bezittingen moest gebeuren. De reacties van de omstanders waren zeer verschillend. Sommigen keurden de vertoning af en probeerden de menigte uiteen te drijven. Anderen zeiden dat het meisje dronken was. De meerderheid leek echter diep onder de indruk. Een vrouw begon de anderen uit te schelden dat zij geen geloof hechtten aan de bezetenheid.

Ondertussen werden in een ander huis de naaste verwanten van de overledene kaalgeschoren. Bij het opgebaarde lichaam was het een komen en gaan van rouwende bezoekers die hun deelneming kwamen betuigen. Alle bezoekers kregen achter het huis palmwijn te drinken. Rondom het lichaam zaten de familieleden. Het wenen, een half-zingen van teksten waarin de onmisbaarheid van de overledene en de smart van de achterblijvers benadrukt werden, ging onverminderd door. Oude vrouwen wuifden met doeken om de vliegen van het lichaam te verjagen.

Een groep marktvrouwen begon een pantomime op te voeren. Ze droegen grote manden met etenswaren op het hoofd en deden alsof zij deze producten aan klanten verkochten. Het was hun manier om eer te betonen aan de overledene die ook een marktvrouw was geweest. Ze paradeerden met hun manden door de straat, luid wenend, en stoorden zich aan niemand, niet aan het verkeer dat zich vergeefs door de enige straat van het dorp trachtte te wringen, en niet aan de regen die begon te vallen.

Het werd steeds drukker met bezoekers. Overal in het dorp werd gehuild en gedronken. In de namiddag bereikte de stemming een hoogtepunt. Oude bekenden vielen elkaar huilend om

de hals. Anderen maakten ruzie. Een vrouw viel in een open straatriool zonder het te merken. Een taxichauffeur die ongeduldig door de menigte trachtte te manoeuvreren kreeg een pakslaag. Iedereen leek dronken, door alcohol *en* door verdriet.

In de bar van het dorp werd flessenbier geschonken en stond keiharde Highlife-muziek aan. De bezoekers van de bar dansten op liederen die uitsluitend over de dood gingen. Één plaat vol krassen werd keer op keer gedraaid omdat die precies over de dode van deze dag leek te gaan. De naam van de dode in het lied was dezelfde als die van de vrouw die begraven werd, Maame Adwoa:

Oh Moeder Adwoa,
je dood doet ons pijn
en verontrust ons.
Je kinderen huilen.
Oh Moeder Adwoa,
wat moeten we doen?
Je kinderen huilen.
Oh Moeder Adwoa,
je huis zal vervuilen.
Je kinderen worden ellendig.
Oh Moeder Adwoa,
naar wie moet je man Frimpong nu gaan?
Geen vrouw zal zo goed zijn
hem te trouwen.
Kom en kijk naar hem,
hij kan zijn ogen zelfs niet sluiten
van tranen en ellende.
De moeder Adwoa waar ik van spreek
komt van Kwahu Obomen.
Haar echte naam is Adwoa Oforiwa Amanfro.
Als ik haar levensgeschiedenis vertel
zal men zeggen dat ik dat doe
om haar te prijzen nu zij toch dood is.
Het weinige dat ik van haar weet
is dat zij vrolijk was
toen zij nog leefde
en met iedereen plezier had.
Oh Moeder Adwoa,
wat moeten we doen.
Je kinderen huilen.

Om half zes werd het lichaam in de kist gelegd. Een vrouw bracht een kleed en zei: "Adwoa, de kinderen van de Chief geven je dit kleed en anderhalve shilling voor je reis." Een man nam het kleed en het geld aan en legde alles in de kist terwijl hij de woorden van de vrouw herhaalde. Een jongen van de familie kwam het erf opgelopen met een aantal meisjes dat een presbyteriaans gezang aanhief. Een andere jongen begon luid te roepen: "Mijn moeder, oh mijn moeder!" Toen kwam een groep jongemannen onder aanvoering van een chauffeur binnengestormd. Ze schreeuwden: "Waar is de palmwijn, waar is de palmwijn?" De chauffeur pakte een grote steen om de kist dicht te timmeren.

Op dat moment begon een man van omstreeks 40 jaar, een familielid, de overledene toe te spreken. Hij was gekleed in een donkerrood rouwkleed en boog zich over de kist. Hij sprak

luid zodat iedereen het kon horen en in zijn stem klonk dreiging en woede: "Kortgeleden werd je ziek en nu zeg je dat je dood bent. Waarom moet een mens sterven? Je had alleen wat pijn in je buik en nu ben je dood. Als je gaat, laat ons zien wie je gedood heeft. Laat het ons morgen zien zodat we de dader allemaal kennen. Als een mens sterft, is dat het einde, maar niemand sterft zomaar, zonder dat iemand er meer van weet."

De chauffeur timmerde het deksel op de kist en een aantal mannen nam de kist op de schouders en begon die naar de begraafplaats te dragen. De hele menigte volgde. Alleen de ouderen bleven in het dorp achter. Onderweg stopten de dragers vijf keer, alsof zij door iets werden tegengehouden. Een keer zetten zij het op een lopen, alweer alsof het de kist was die hen vooruit stuwde. Een onderwijzer trachtte vergeefs de "orde te handhaven".

Op de begraafplaats werd alles, zo mogelijk, nog chaotischer. Voordat de kist bij het graf aan kwam probeerde een jongen in het graf te springen. Hij hilde hartverscheurend. Anderen trachtten hem tegen te houden, maar juist toen de kist arriveerde slaagde hij er toch in om in de kuil te springen. Een man sprong hem achterna en probeerde hem er uit te duwen. Er ontstond een gevecht. Een derde man sprong in de kuil en met zijn tweeën werkten zij de eerste eruit. De kist werd omlaag gelaten en de omstanders bedekten hem met bloemen, boombladeren en aarde. De menigte keerde naar huis. Enkele mannen sloten het graf en dronken het restant van een fles jenever op. De zon ging onder.

Om half acht ging ik naar de bar. Het leek of het hele dorp zich daar verzameld had, binnen, maar vooral buiten. De schallende High-life muziek was overal te horen. Oud en jong, man en vrouw, meester en leerling, iedereen danste met iedereen, rouwend om Moeder Adwoa.

Verdriet

Wat is dat eigenlijk: verdriet, smart? Antropologen hebben veel geschreven over rouw- en begrafenisrituelen, maar hebben ze eigenlijk wel over *verdriet* nagedacht?

Nog niet zo lang geleden, in 1953, herhaalde een vooraanstaande psychiater die in de Britse kolonie Kenia werkte de aloude opvatting dat de Afrikaan het probleem van depressie niet kent. Sommige wetenschappers, zei hij, verklaarden dit uit diens minder ontwikkelde hersenen, anderen zagen het als een logisch gevolg van de zorgeloze "natuurstaat" waarin de Afrikaan leefde. Depressie kwam voort uit verantwoordelijkheid, het was een teken van de hogere morele status van de Westering, de prijs die deze betaalde voor zijn hogere beschaving (Littlewood 1986). Het is duidelijk: hoe minder men zich verdiept in anderen, hoe gemakkelijker het is om die anderen gevoelens te ontzeggen die men voor zichzelf centraal stelt.

Westerse psychologen hebben smart omschreven als de ervaring van iemand die iets verliest zonder hetwelk hij meent niet te kunnen leven. Het verlorene wordt ervaren als een stuk van zichzelf. Men huilt om het "verloren ik" (Polspoel 1986). Zo kan bij een kind het verlies van een pop of van een speelgoedautootje evenzeer smart veroorzaken als bij een volwassene het verlies van een geliefde. Maar kan een antropoloog met deze definitie in andere culturen onderzoek doen naar verdriet en smart? Is die definitie zelf niet een product van 'onze' cultuur? Weerspiegelt die bijvoorbeeld niet een egocentriciteit, een individualisme dat in die andere cultuur misschien niet bestaat?

Is die definitie bovendien niet te 'mooi'? *Hebben* wij wel verdriet om het verloren ik? En zijn tranen eigenlijk wel een teken van verdriet? Of ontstaan tranen bij het zien van andere tranen, zoals zovele lichamelijke reacties opgeroepen worden door gelijke reacties bij anderen?

Menigeen voelt eerder tranen bij een tafereel in een film of een passage in een verhaal dat hem verder niet aangaat, dan bij het verlies van een dierbaar iets of iemand. Had William James gelijk toen hij tegendraads opmerkte dat wij verdrietig zijn omdat we huilen? Kortom, de

vraag lijkt gewettigd: mogen wij *onze* definitie van verdriet verheffen tot een universele status? Hebben alle mensen dezelfde gevoelens als wij? En hebben zij die gevoelens om dezelfde redenen als wij?

Antropologen omzeilen die moeilijke vraag meestal door te spreken over *uitingen* van verdriet in plaats van over verdriet zelf. Welke *gevoelens* mensen hebben, die vraag komt ons onoplosbaar voor. Vandaar die beperking. Maar iets klopt hier niet. Door in een bepaalde cultuur te spreken over 'uitingen' van verdriet, heeft men de vraag wat verdriet *is* reeds stilzwijgend beantwoord: de Westerse definitie is meegesmokkeld. De antropoloog zoekt situaties die in zijn eigen cultuur smart veroorzaken – de dood van een geliefde vooral – en hij beschrijft het gedrag van mensen in die situatie.

Zo kan ik dan ook de vraag beantwoorden hoe men in een andere cultuur verdriet heeft. Ik heb beschreven hoe men in een Ghanees dorp tekeer gaat bij een begrafenis. Men zou, generaliserend, kunnen zeggen dat in die gemeenschap verdriet veel uitbundiger geuit wordt dan in onze samenleving. Om het met een cliché te zeggen: wij verdringen het verdriet, wij eten het op, wij 'vermannen' ons. Stoïcisme is de norm. Maar in het Ghanese dorp waar ik woonde werd alles naar buiten gegooid, hoe heftiger hoe beter, op het theatrale af.

Maar in beide gevallen, in onze maatschappij en in dat Ghanese dorp, gedraagt men zich volgens sociale voorschriften, volgens een cultureel scenario. Het theatrale dat bij ons niet past is daar vereist. Het stoïcisme, de flinkheid die bij ons bewonderd wordt, wordt daar beschouwd als ongevoeligheid, ja, nog erger: het uitblijven van de tranen zou weleens een aanwijzing kunnen zijn dat die persoon de dood van de gestorvene gewenst heeft, misschien zelfs veroorzaakt. De sociale regels geven dus niet alleen de weg aan hoe men zijn verdriet kan *uiten* maar ook hoe men zijn ware gevoelens kan *verbergen*. Op de Nederlandse begrafenis vervaagt zo het onderscheid tussen hen die hun verdriet verbijten en hen die niets voelen. En in Ghana weet men om dezelfde reden nooit wie er nu echt verdriet heeft en wie alleen maar meedoet. Huilen is niet alleen expressie van diepgevoelde emoties, het is ook een sociaal gedrag, een voorgeschreven handeling. Je leert het als kind; het hoort bij je opvoeding.

Op 'n dag praatte ik hierover met een jonge Ghanese vrouw. Ik vroeg of haar tranen altijd 'echt' waren. Ik daagde haar uit ter plekke tranen te produceren. Ze kwamen er, binnen één minuut, ingeleid door ach-en-wee-geroep dat blijkbaar nodig was voor het creëren van de passende ambiance (William James!).

Enkele weken later was er weer een begrafenis. Ik stond toevallig naast de oude moeder van de vrouw met wie ik het experiment had uitgevoerd. Een stoet van huilende vrouwen kwam voorbij. Vóór ons stonden twee kleine meisjes met open mond toe te kijken. De oude moeder richtte zich plotseling tot de twee meisjes en zei (vrij vertaald): "Wat staan jullie daar te niksen, ga liever huilen." De meisjes barstten direct in geweeklaag, en even later in tranen uit. Er is geen twijfel mogelijk: tranen zijn cultureel.

De antropoloog en het verdriet

Voor een antropoloog is niets helemaal 'echt' in de populaire betekenis van het woord. Achter alles wat hij ziet zoekt hij cultuur. Zelfs dat wat zich overal, bij alle mensen lijkt te voltrekken, heeft een cultureel luchtje. De zogenoemde biologische functies zijn niet los te maken van wat mensen in een bepaalde cultuur over hun lichaam denken. Eten en afscheiden, geboren worden en sterven, ziekte en gezondheid, dat alles blijft onbegrijpelijk voor wie zich beperkt tot biologische verklaringen. Cultuur zit overal. Alles wat mensen doen, hoe biologisch dat ook moge zijn, hebben ze geleerd te doen op een bepaalde wijze.

Die hardnekkige culturele blik heeft echter iets griezeligs. Het lijkt of het menselijke erdoor gerelativeerd wordt, ja zelfs in zekere mate ontkend. Door over het culturele, het geleerde, het rituele karakter van rouwverdriet te spreken, gaan we voorbij aan wat de

betrokken persoon ‘werkelijk’ voelt. De ander wordt op een afstand gehouden, hij wordt geobjectiveerd tot een cultureel wezen dat zich volgens bepaalde, ingewikkelde, regels gedraagt. De ander interesseert ons als exemplaar van een soort, niet als persoon. De culturele blik maakt het de antropoloog mogelijk voorbij de unieke persoonlijkheid van de ander te kijken. Dat is ironisch, want antropologen presenteren zich juist graag als wetenschappers die oog hebben voor de *gehele* mens. Zij willen zich daarmee distantiëren van andere wetenschappers die mensen reduceren tot een fragment van zichzelf, bijvoorbeeld tot driftleven, moederbinding, stofwisseling, hersencellen. Bij nader inzien ontkomt ook de antropoloog echter niet aan *zijn* vorm van objectivering. En dat is niet zo verbazingwekkend.

Objectivering van de ander lijkt de, enigszins cynische, bestaansvoorwaarde voor ieder individu te zijn, of dat nu een wetenschapper, een kruidenier of dominee is. Alle (valse en oprechte) morele retorica ten spijt lijken mensen slechts in staat te overleven als zij zich niet te zeer verdiepen in de volle menselijkheid van anderen. Kants morele imperatief is inspirerend als ideaal maar praktisch onuitvoerbaar. Cultuur bestaat uit een stelsel van regels volgens welke men de ander zonder al te veel pijn tot object kan maken. Vaak wordt die objectivering zelfs tot stand gebracht via een glasharde ontkenning ervan. De liefdescultuur in onze eigen samenleving is daar een sprekend voorbeeld van. De suggestieve kracht die uitgaat van de liefdesverklaringen is zo groot dat de geliefden zelf niet eens beseffen dat zij zich op subtiële wijze tot elkaars object maken.

In alle beroepen en wetenschappen, in alle kunsten en kundes, wordt de ander geobjectiveerd ter vermeerdering van de efficiëntie, ter vereenvoudiging van het leven. De slager maakt hem tot klant, de dokter tot patiënt, de ouder tot kind, de cipier tot gevangene en de kunstenaar tot afbeelding. De journalist maakt hem tot nieuws en de antropoloog tot informant. Geen van allen zullen ooit het verdriet van de ander kennen. De objectivering van het verdriet is het verdriet niet meer.

Verdriet lijkt op pijn: dat van de ander voel je niet en dat van jezelf kun je de ander niet laten voelen. Wie verdriet heeft ontmoet de enige persoon die hij kan, maar misschien niet wil, ontmoeten: zichzelf. Spreekwoorden die zeggen dat men zijn smart met anderen kan delen zijn vooral gemaakt om ons te troosten. De essentie van smart is dat men alleen is.

De antropoloog kan van alles vertellen over hoe mensen zich gedragen als zij verdriet lijken te hebben. Hij kan daar zelfs theorieën over ontwikkelen, maar wat de ander *voelt*, het echte verdriet, daar zal hij altijd buiten blijven staan. Dat is het smartelijkste van de smart.

Noot

Dit is ongeveer de tekst van een lezing die in augustus 1986 werd gehouden tijdens het Festival van de Keiharde Smart, in Amsterdam.

Literatuur

Littlewood, Roland

1986 Gloom the whole world over. *Time Literary Supplement* May 16, 1986.

A. Polspoel, Ab

1975 *Wenen om het verloren ik*. Doctoraal Scriptie, Theologische Faculteit Tilburg.